

**ФЕНОМЕН
БІЛЬСЬКОГО
ГОРОДИЩА
2018**

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Полтавської обласної ради

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2018

Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018)

Збірник наукових праць

Харків-Котельва
«Майдан»
2018

Друкується за рішенням Ученої Ради Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 10 від 18.10.2018 р.), планів роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Історико-культурного заповідника «Більськ» на 2018 р.

Редакційна колегія:

В. М. Вадімов, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України; **В. В. Вождаєнко**, заслужений працівник культури України; **І. Ф. Ковальова**, доктор історичних наук, професор; **І. І. Корост** (відп. секретар); **І. М. Кулатова**; **В. Ю. Мурзін**, доктор історичних наук, професор; **О. В. Симоненко**, доктор історичних наук; **С. А. Скориий**, доктор історичних наук, професор; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (відп. редактор); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

Рецензенти:

Н. О. Гаврилюк, доктор історичних наук;
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

Феномен Більського городища – 2018: Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018); збірник Ф42 наук. праць / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; ІКЗ «Більськ». – Харків; Котельва: Майдан, 2018. – 220 с., VIII кол. вкл.

ISBN 978-966-372-730-1

Вміщені наукові статті і публікації за матеріалами доповідей четвертої наукової конференції «Феномен Більського городища» (м. Полтава), присвяченої пам'яті полтавського археолога й історика, уродженця с. Більськ Котелевського району Петра Якимовича Гавриша (1956–2018). Розглядаються актуальні питання вивчення проблем раннього залізного віку на теренах Східної Європи та найбільш масштабної пам'ятки цієї доби в Україні – Більського городища.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії.

УДК 902/904 (063) (477)

© Автори статей, 2018
© Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2018
© ЦОДПА, 2018
© ПКМ ім. В. Кричевського, 2018
© ІКЗ «Більськ», 2018

ISBN 978-966-372-730-1

К. Ю. Пеляшенко
(м. Харків)

НЕВІДОМІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ОСТРОВЕРХІВКА

Публікуються матеріали з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова з розкопок І. Ф. Левицького на поселенні Островерхівка на Харківщині в 1950 р.

Ключові слова: лісостеп, скіфський час, Островерхівка, музейні колекції, Левицький І. Ф.

Пам'ятки скіфського часу лісостепової частини басейну р. Сіверський Донець на сьогоднішні є одними з найбільш вивчених серед пам'яток раннього залізного віку в Лісостепу. Систематичні розкопки городищ, селищ і курганних могильників тут розпочались з другої половини ХХ ст. і з перервами тривають до сьогодні. Видано кілька узагальнюючих праць, в яких подано повну характеристику археологічних матеріалів, зроблені висновки соціального і етнокультурного характеру (*Шрамко 1962, с. 176–234; Либеров 1962; Гречко 2010*). Втім в архівах і наукових фондах музейних установ досі трапляються артефакти невідомих нам досліджень старожитностей скіфського часу. Саме таким невідомим дослідженням відомого в літературі поселення Островерхівка присвячена ця публікація.

За даними, наведеними Б. А. Шрамком, поселення і курганний могильник біля с. Островерхівка (Зміївський район Харківської області) були виявлені в 1950 р. експедицією Б. О. Рибаківа, який в тому ж році розкопав один з курганів. Цього ж року частина поселення була оглянута співробітниками Харківського історичного музею І. Ф. Левицьким та Л. П. Ланде (*Шрамко 1951, с. 12*).

Протягом 1951–1953 рр. на поселенні здійснювались археологічні розкопки експедицією під керівництвом Б. А. Шрамка, в ході яких було досліджено чотири зольники. Як зазначав дослідник, поселення Островерхівка дає картину, типову для поселень раннього залізного віку в басейні Сіверського Дінця. Результати розкопок дозволили простежити сегментацію патріархальної общини, як наслідок природного росту населення, і виокремити кілька етапів цієї сегментації, що виражено в пов'язаних нових груп зольників (*Шрамко 1962, с. 185*).

Крім розкопок, було оглянуто пам'ятку й укладено її план (рис. 1). Всього на поселенні Островерхівка Б. А. Шрамком було зафіксовано 60 зольників. Навіть на сьогоднішній день – це одне з найбільших посе-

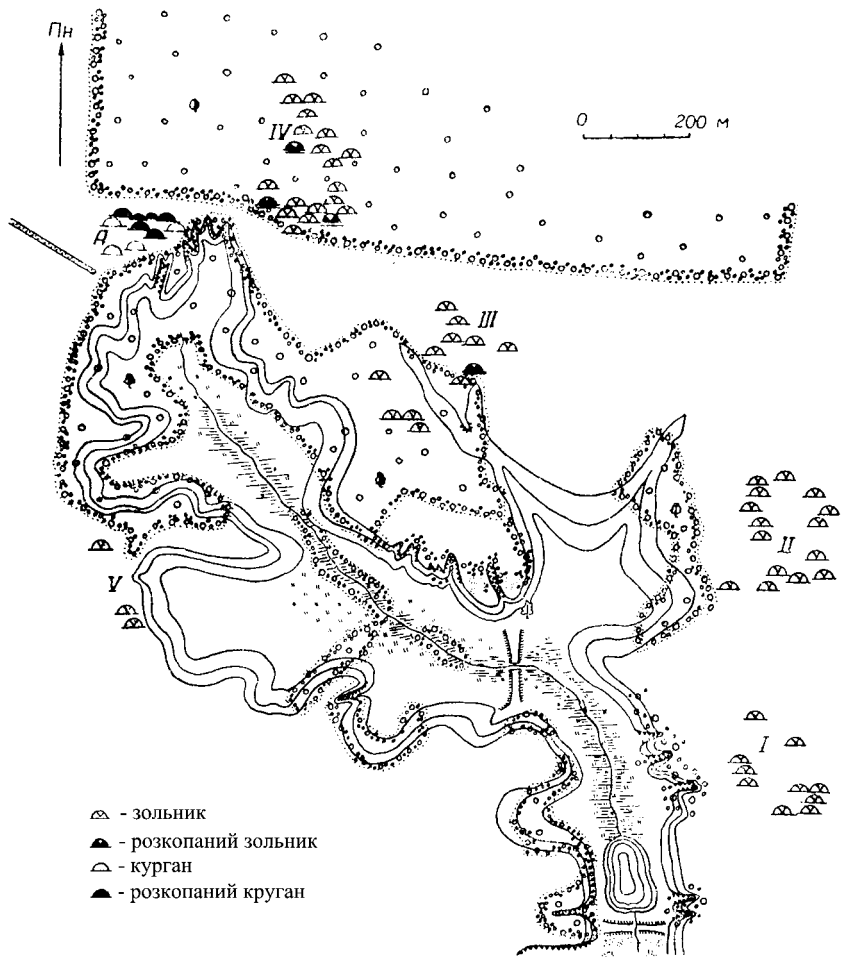

Рис. 1. Островерхівка. План поселення та курганного могильника, укладений Б. А. Шрамком (Шрамко 1956, с. 57, рис. 1).

лень, відомих нам не тільки в басейні Сіверського Дінця, а й у межах всього Дніпро-Донецького Лісостепу. Зольники розміщені п'ятьма групами, чотири з яких розташовані вздовж правого берега р. Чернявка (ліва притока р. Мжа), одна група, що складається всього з трьох зольників, знаходиться на протилежному березі. Неподалік від четвертої (найбільш

північної) групи зольників, біля витоків річки, розташовано курганний могильник, частину насипів якого було розкопано в 1950, 1952–1953 рр.

Огляд пам'ятки в 2017 р. показав, що зольні насипи, які розташовані на ріллі, насьогодні розорані і фіксуються лише за плямами світлого попелястого ґрунту на поверхні. Збереглися лише насипи в лісі, але й ті зазнають пошкодження в результаті діяльності грабіжників.

У «Довіднику з археології України. Харківська область» інформація про дослідження І. Ф. Левицького на поселенні Острове́рхівка відсутня (*Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 78*). Немає згадки про такі і в узагальнюючих працях, присвячених археологічним пам'яткам басейну р. Сіверський Донець (*Шрамко 1962, с. 178–179; Либеров 1962, с. 10; Гречко 2010, с. 7–8*). Отже, дослідження співробітників Харківського історичного музею на зазначеному поселенні під керівництвом І. Ф. Левицького випали з поля зору науковців. І це не дивно, оскільки немає ані публікацій, ані наукового звіту.

Втім, у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається кілька колекцій, пов'язаних із дослідженнями пам'ятки. Це три колекції: Арх. 8, 16 і 17. Одна з них (Арх. 8) значиться як «Керамический материал, найденный в ходе археологических разведок, проведенных в 1950 г. И. Ф. Левицким и Л. П. Ланде на селище скифского времени у с. Острове́рховка Харьковского района¹ Харьковской области» і складається з 439 артефактів (фрагменти ліпленого посуду і глиняна обмазка). Однак, більшу увагу привертають дві інші колекції. Арх. 16 записана як «Археологические материалы скифского времени, найденные при раскопках зольников на поселении у с. Острове́рховка Харьковского района Харьковской области в 1950 г.», складається з 513 артефактів. Арх. 17 «Археологические материалы скифского времени, найденные на селище у с. Острове́рховка Змиевского (Готвальдского р-на Харьковской обл.) И. Ф. Левицким и Л. П. Ланде», складається зі 129 артефактів. Всі записи в Інвентарній книзі здійснені в 1980 р. на основі колекційних списків.

Окрім записів в Інвентарній книзі, привертають увагу польові шифри на знахідках. На шифрах з колекції Арх. 16 і 17 позначені квадрати скороченням «кв.». На жаль, в архівах Харківського історичного музею не вдалося знайти жодних матеріалів, пов'язаних із діяльністю І. Ф. Левицького. Відсутній також науковий звіт за цей рік. Останній звіт про археологічні дослідження був зданий І. Ф. Левицьким до Інституту археології в 1948 р. (*Левицкий 1948*).

¹ В тексті помилка: поселення знаходиться на території Зміївського (колишнього Готвальдського) району, точніше, на його північній околиці, що межує з Харківським районом.

Отже, ми маємо лише археологічні матеріали, будь-які креслення, польові описи, щоденники відсутні. Важко сказати, в якій саме частині поселення проводились дослідження. Є лише інформація з наукового звіту Б. А. Шрамка 1951 р., в якому зазначено, що І. Ф. Левицький проводив розвідки тільки в одній частині поселення – уроч. Кувшиновому (*Шрамко 1951, с. 12*), що співпадає з другою групою зольників (рис. 1). Ймовірно, розкопки проводились саме в цій частині пам'ятки. Керуючись методикою польових досліджень І. Ф. Левицького, можна також припустити загальну розкриту площу. Знахідки мають шифри з позначенням квадратів від 1 до 16. Можна звернутися до розкопок І. Ф. Левицького на поселеннях Мерефа і Саржин Яр, стоянки Мерефа, які здійснювались на два роки раніше, в 1948 р. У звіті дослідник зазначає, що розкопки велись квадратами 2×2 м (*Левицький 1948, с. 6, 38*). Кожен квадрат мав свій числовий номер (без літер). Таким чином, можна припустити, що на поселенні Островерхівка було досліджено зольник на 16 археологічних квадратах, загальною площею 64 м^2 . Будь-яких позначень номеру розкопу або зольника на знахідках немає, тому ми вважаємо, що досліджувався лише один зольник.

З біографії І. Ф. Левицького відомо, що він працював у Харківському історичному музеї з 1931 р. до кінця життя (1952 р.). Сучасники відмічали його як дослідника з багатим досвідом польових робіт, який відрізнявся ретельністю фіксації, вимогливістю до себе в процесі розкопок і в ході вивчення отриманих матеріалів, написанням зразкових наукових звітів (*Рудинський 1954, с. 106–107*). Отже, здається дивним, що матеріали досліджень не отримали висвітлення. Нам також відомо, що останні роки свого життя стан здоров'я І. Ф. Левицького погіршився через застарілу хворобу легенів і він вимушений був полишити роботу в музеї (*Рибальченко 1997, с. 277*). Ймовірно, саме через проблеми зі здоров'ям досліднику так і не вдалося завершити обробку матеріалів з поселення Островерхівка.

Метою цієї публікації є висвітлення матеріалів розкопок і розвідок І. Ф. Левицького в 1950 р. на поселенні Островерхівка. На жаль, відсутність польової документації і наукового звіту залишає цілий ряд питань і наша публікація будуватиметься винятково на археологічних артефактах, що зберігаються в фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Переважна частина археологічних матеріалів представлена фрагментами ліпленого посуду, з якого більшість складають неінформативні уламки стінок (швидше за все, дослідник брав всі знайдені матеріали). Крім стінок, нами враховано ще 191 фрагмент, що дозволяє визначити групу посуду або його частину та має в польовому шифрі номер квадрату, що дозволяє пов'язати їх саме з матеріалами розкопок. З них більшість – це уламки денних частин (145), в меншій кількості – фрагменти вінець горщиків (31), бортиків мисок (14), посудин малого розміру (1).

Серед фрагментів ліплених горщиків присутні як слабкопрофільовані (рис. 2: 2–3, 5–7; 3: 6, 12–15, 20, 23), так і вінця з розвинутим профілем (рис. 2: 1, 4; 3: 8, 17), частина вінця не дозволяє представити загальний ступінь профілювання тулуба. Орнаментация горщиків типова для пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу класичного періоду (V–IV ст. до н. е.). Більшість фрагментів прикрашена пальцевими вдавненнями по краю у поєднанні з наскрізними проколами (25 екз.), всі інші варіанти поодинокі: пальцеві вдавнення по краю (1) (рис. 3: 20), наскрізні проколи (2) (рис. 2: 5, 6), косі насічки в поєднанні з проколами (2) (рис. 3: 8, 17), відтягнутий пружок з вдавненнями і проколами (1) (рис. 3: 6).

Порівняно великою кількістю представлені фрагменти верхніх частин мисок (рис. 4: 1–14). Майже всі вони однотипні і мають прямо поставлений бортик з вираженою закраїною всередину або і всередину, і назовні. Лише один фрагмент не має закраїни (рис. 4: 12).

Кілька уламків віднесено до посудин малого розміру. Це верхня частина невеликого за розмірами неорнаментованого горщика (рис. 4: 15) та кілька денних частин невеликого діаметру (6–8 см) (рис. 4: 16). Всі інші денця, ймовірно, відносяться до середніх і великих за розмірами посудин (переважно горщиків). Були зроблені прорахунки діаметрів. Найбільш розповсюджений діаметр денних частин – 12 см (23 екз.), також значна кількість фрагментів з діаметром 11 см (18 екз.), 13 см (13 екз.), 9 та 10 см (по 12 екз.), менша кількість мала діаметр 14 см (7 екз.). Через фрагментарність для значної частини не вдається визначити діаметр (53 екз.).

Окрім ліпленого посуду, в колекції представлені нечисленні фрагменти давньогрецьких амфор. Всі вони, за визначенням С. А. Заднікова, не виходять за хронологічні рамки другої половини V–IV ст. до н. е., що не суперечить загальному датуванню матеріалів розкопок чотирьох зольників, досліджених на поселенні Б. А. Шрамком.

Цікаво, що розглянуті нами матеріали за статистичними даними відповідають матеріалам розкопок Б. А. Шрамка на цьому поселенні¹: на горщиках фіксуються ті ж самі види орнаментации, великий відсоток мисок у порівнянні з сусідніми синхронними пам'ятками і майже повна відсутність або малий відсоток інший груп посуду (банок, кухлів, глечиків, корчаг, посудин малого розміру).

Крім кераміки, зі зборів І. Ф. Левицького на поселенні Острроверхівка походять поодинокі кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки, шматки пісковика і кварциту.

¹ Аналіз керамічного комплексу з розкопок Б. А. Шрамка на поселенні Острроверхівка було подано в кандидатській дисертації автора (*Пеляшенко 2014, табл. 16, 47, 62; рис. 17; 32; 48; 60; 104; 127; 148*).

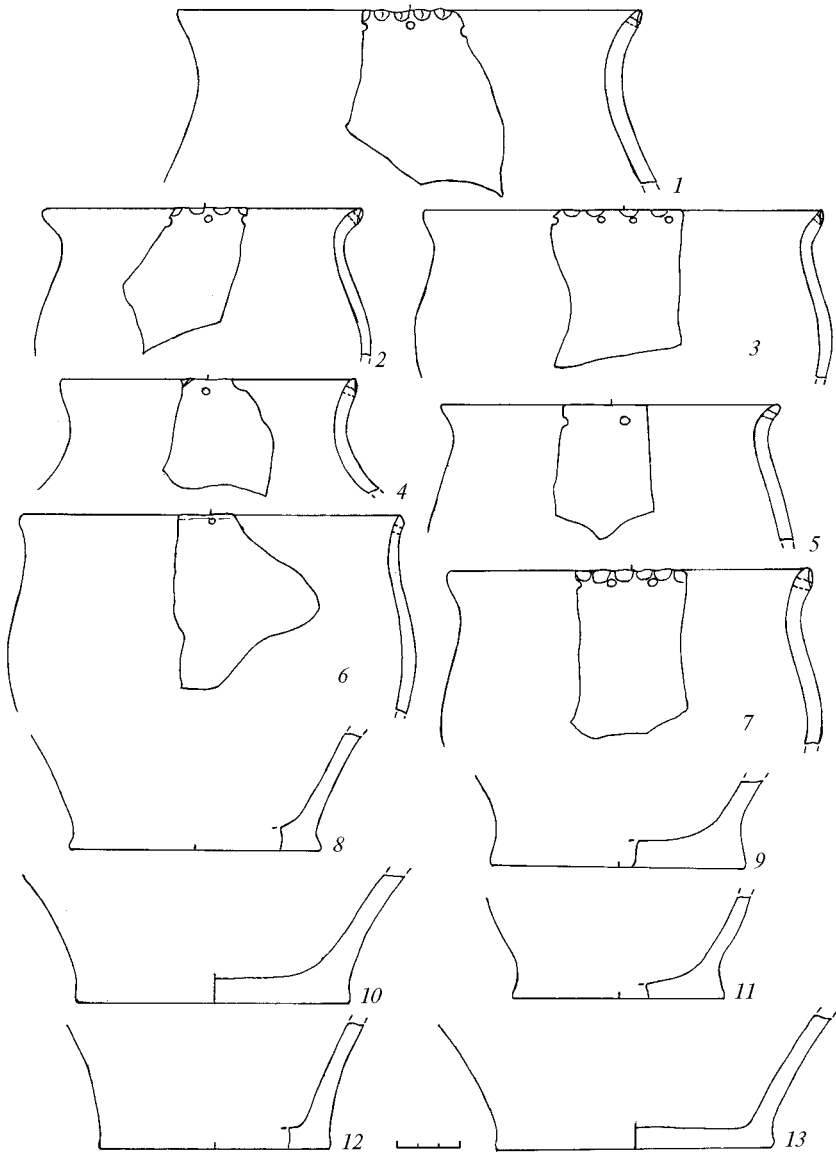

Рис. 2. Островерхівка. Фрагменти вінець і денних частин горщиків із розкопок І. Ф. Левицького.

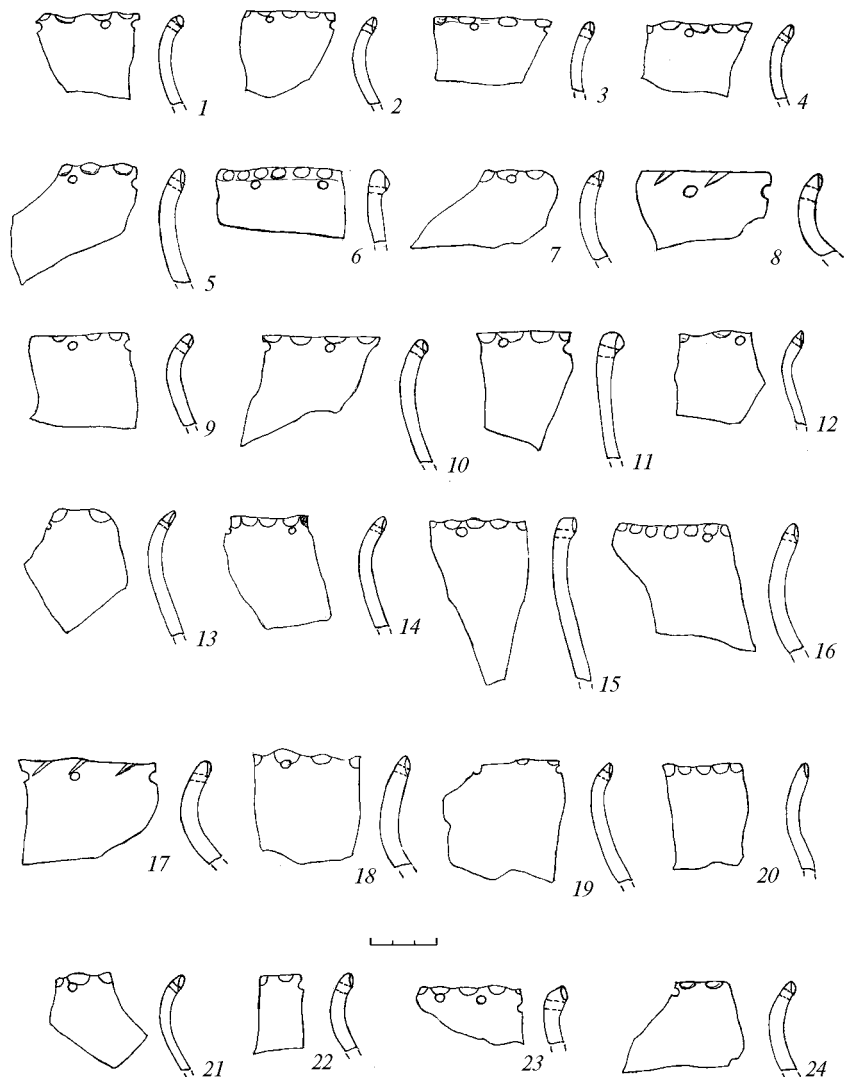

Рис. 3. Острроверхівка. Фрагменти вінець горщиків з розкопок І. Ф. Левицького.

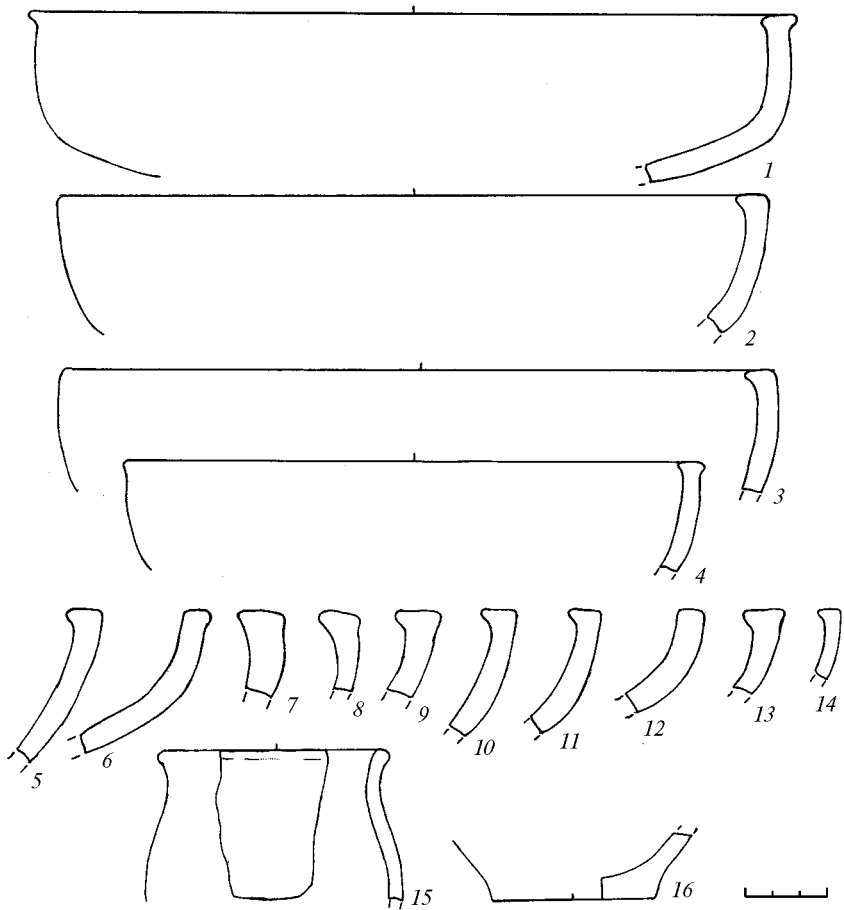

Рис. 4. Островерхівка. Фрагменти мисок (1–14) та посудин
малого розміру (15–16) з розкопок І. Ф. Левицького.

Таким чином, невеликі за масштабом дослідження І. Ф. Левицького на поселенні Островерхівка в 1950 р. збагачують наші уявлення про матеріальну культуру населення скіфського часу лісостепової частини басейну р. Сіверський Донець та відкривають ще одну невідому сторінку з історії археологічних досліджень регіону.

Література

- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скифського часу на Сіверському Дінці*. Київ.
- Левицкий, И. Ф. 1948. *Археологические исследования в Харьковской области 1948 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1948/17.
- Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. *Материалы и исследования по археологии*, 113, с. 7–112.
- Пеляшенко, К. Ю. 2014. *Лінійний посуд населення скифського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, 921.
- Рибальченко, Л. Л. 1997. І.Ф. Левицький – дослідник найдавнішого минулого України. В: Тронько, П. Т. (ред.) *Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція (наукові доповіді та повідомлення)*, 2. – Київ; Харків: Рідний край, с. 274–277.
- Рудинский, М. 1954. Иван Федорович Левицкий (1896–1952). *Краткие сообщения Института археологии*, 3. Киев: Изд-во АН УССР, с. 106–107.
- Шрамко, Б. А. 1951. *О работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ им. А.М. Горького в 1951 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1951/20.
- Шрамко, Б. А. 1955. Памятники скифского времени у с. Островерховка Харьковской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 4, с. 101–103.
- Шрамко, Б. А. 1956. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 56–65.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Издательство Харьковского Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького.
- Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины. Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

К. Ю. Пеляшенко

Неизвестные раскопки поселения скифского времени Островерховка

Публикация посвящена коллекциям Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова, которые не нашли отражения в литературе. Введены в научный оборот археологические материалы из раскопок И. Ф. Левицкого на поселении Островерховка в 1950 г. Дана характеристика артефактов, которые состоят преимущественно из фрагментов лепной посуды.

Ключевые слова: лесостепь, скифское время, Островерховка, музейные коллекции, Левицкий И. Ф.

K. Yu. Peliashenko

Unknown Excavations of the Scythian Time Ostroverkhivka Settlement

The publication is devoted to the museum collections of the M. F. Sumtsov Kharkov Historical Museum, that was not reflected in literature. The archaeological materials from the excavations of I. F. Levitskyi in the Ostroverkhivka settlement in 1950 are introduced into scientific circulation. Characteristics of artifacts, consisted mainly of fragments of hand-made pottery, are given.

Keywords: forest-steppe, the Scythian Time, Ostroverkhivka, museum collections, I. F. Levitskyi.